

ΜΑΡΙΑ ΠΟΥΡΝΑΡΗ

**ΟΡΙΣΜΕΝΕΣ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΕΣ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ
ΤΟΥ ΚΛΑΣΙΚΟΥ ΕΜΠΕΙΡΙΣΜΟΥ**

Ιωάννινα 2006

Μαρία Πουρνάρη*

Ορισμένες προβληματικές συνέπειες του κλασικού εμπειρισμού

Περίληψη:

Μεγάλο μέρος της σύγχρονης συζήτησης στην επιστημολογία και τις συναφείς με αυτήν έρευνες οφείλεται στο έργο των Βρετανών εμπειριστών. Ο εμπειρισμός χαρακτηρίζεται από την αρχή, κατά τη γενική της διατύπωση, ότι η πηγή και ο κριτής της ενδεχομενικής γνώσης είναι η εμπειρία, δηλαδή η κατ' αίσθησιν αντίληψη, συμπεριλαμβανομένης όμως και της ενδοσκοπικής άμεσης γνώσης των περιεχομένων και των λειτουργιών του νου του ίδιου του υποκειμένου της εμπειρίας. Στην παρούσα εργασία ερευνώνται ορισμένες προβληματικές συνέπειες της εμπειρικής δέσμευσης στην αρχή ότι οι έννοιες έχουν περιεχόμενο μόνον όταν αυτό το αρύονται από την εμπειρία.

Λέξεις κλειδιά: Κλασικός εμπειρισμός, Λοκ, Μπέκκλεϋ, Χιουμ.

Some problematic consequences of classical empiricism

Abstract:

Much in contemporary debate about epistemology and associated pursuits owes itself to the British empiricists' work. Characterized generally, empiricism is the view that the source and test of contingent knowledge is experience, i.e. sensory perception, but also including introspective awareness of the contents and operations of the experiencer's own mind. Here, it is analysed some of the problematic consequences of the empiricist commitment to the principle that concepts have content only when experience confers it upon them.

Key words: Classical empiricism, Locke, Berkeley, Hume.

---

* Επίκουρη Καθηγήτρια Επιστημολογίας στο Π.Τ.Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Εισαγωγή

Στην ιστορία της φιλοσοφίας των νεότερων χρόνων, η οποία περιοδολογείται στον 17ο και τον 18ο αιώνα και χαρακτηρίζεται από την ανατροπή βασικών παραδοχών, μεθόδων και εννοιών της πρώιμης μεσαιωνικής περιόδου, επιλέγουμε, συνήθως, τα φιλοσοφικά κείμενα των Βρετανών J. Locke (1632-1704), G. Berkeley (1685-1753) και D. Hume (1711-1776) για να προσδώσουμε στις θεωρίες που διατυπώνονται εκεί, παρά τις σημαντικές διαφορές τους, τον γενικό χαρακτηρισμό του *κλασικού εμπειρισμού*.

Η θεωρία του εμπειρισμού έχει συνδεθεί κυρίως με την εξέταση μιας σειράς ζητημάτων που αφορούν την ανθρώπινη γνώση, με προεξάρχον το ερώτημα σχετικά με τις πηγές από τις οποίες αυτή προέρχεται. Το γνωσιοθεωρητικό εγχείρημα πλαισιώνεται από ερωτήματα του είδους: τι μπορούμε να γνωρίσουμε, πώς αποκτούμε τη γνώση που έχουμε, ποια είναι η φύση της ανθρώπινης γνώσης. Η άποψη που χαρακτηρίζει τον εμπειρισμό είναι ότι η πηγή και ο κριτής της ενδεχομενικής γνώσης, δηλαδή της γνώσης που εξαρτάται από την πραγματικότητα, είναι η εμπειρία. *Εμπειρία* σημαίνει πρωτίτως *κατ' αίσθησιν αντίληψη* που χρησιμοποιεί τα περιεχόμενα των πέντε αισθήσεων, αλλά και *εσωτερική αίσθηση*, διά της οποίας αυτός που αντιλαμβάνεται, το υποκείμενο της εμπειρίας, έχει ενδοσκοπική πρόσβαση στα περιεχόμενα και τις διεργασίες του δικού του νου.

Από την άλλη πλευρά, η νοησιοκρατία, όπως αυτή εκφράστηκε από τον Descartes, υποστήριξε ότι, προκειμένου να υπερβούμε τα όρια της εμπειρίας που διαθέτουμε και να επιτύχουμε αιώνια και αμετάβλητη αλήθεια αρχών, ανεξάρτητη από τις συνθήκες της πραγματικότητας, η κύρια οδός για τη γνώση είναι η διάνοια ή ο λόγος· η εμπειρία το περισσότερο που μπορεί να προσφέρει είναι απλή γνώμη ή πιθανή πεποίθηση. Υπόδειγμα της γνώσης για τη νοησιοκρατία είναι το τυπικό παραγωγικό σύστημα της γεωμετρίας και της λογικής, όπου από πρώτες αρχές, αυταπόδεικτες αλήθειες ή ορισμούς, οδηγούμαστε σε απολύτως βέβαιη γνώση.

Κατά τον εμπειρισμό, το νοησιοκρατικό υπόδειγμα είναι ακατάλληλο για τη γνώση της πραγματικότητας. Τα γεγονότα της πραγματικότητας τα γνωρίζουμε με την εμπειρική χρήση της νόησης, και όχι απλώς από αλήθειες εξαιτίας ορισμών ή από ταυτολογίες. Το κατάλληλο υπόδειγμα της γνώσης είναι η φυσική επιστήμη. Η παρατήρηση και η εμπειρία δεν συνιστούν μόνον την πηγή της γνώσης αλλά και το μέσο δικαιολόγησής της.

Επομένως, θα πρέπει να κατανοήσουμε τον εμπειρισμό με δύο σημασίες: πρώτον ως πηγή εννοιών και δεύτερον ως εγγύηση της νομιμοποίησής τους: Οι έννοιες έχουν περιεχόμενο μόνον αν εισφέρονται από την εμπειρία. Η προβληματικές συνέπειες αυτής της εμπειριστικής δέσμευσης είναι ότι όταν υπερβαίνουμε την εμπειρία οδηγούμαστε είτε στην α-νοησία των γλωσσικών εκφράσεων,

είτε στο χάσμα που ο ίδιος ο εμπειρισμός ανοίγει ανάμεσα στο υποκείμενο της εμπειρίας και την πραγματικότητα. Εξάλλου, αν γίνει αποδεκτή η ρεαλιστική παραδοχή για την ύπαρξη της εξωτερικής πραγματικότητας ως ανεξάρτητης από την εμπειρία μας, ο εμπειρισμός, εφόσον δεν δέχεται ισχυρισμούς που υπερβαίνουν την εμπειρία, αδυνατεί να διασφαλίσει την εσωτερική του συνέπεια.

I. Ο Locke, κατ' αρχάς, θα αμφισβητήσει την άποψη ότι μπορούμε να επιτύχουμε γνώση της πραγματικότητας με μη εμπειρική χρήση της νόησης. Το *Δοκίμιο για την Ανθρώπινη Νόηση* (1690)¹ αρχίζει με επίθεση εναντίον μιας εκδοχής της νοησιοκρατίας, η οποία, επί τη βάση της οικουμενικής συμφωνίας, υποστηρίζει το δόγμα των *εμφύτων ιδεών* σε ό,τι αφορά έσχατες αλήθειες της θεολογίας, της ηθικής και της λογικής, τις οποίες δεν μπορούμε να γνωρίσουμε από την εμπειρία. Χωρίς να διαφωνεί ως προς το ότι η απόλυτη βεβαιότητα είναι χαρακτηριστικό πρωτίτως της ενορατικής ή αποδεικτικής γνώσης, ο Άγγλος φιλόσοφος, ωστόσο, θα υπερασπισθεί το κύρος της κατ' αίσθησιν γνώσεως: Θεμέλιο της γνώσης είναι *οι ιδέες* – ένα από τα δύο είδη σημείων, το άλλο είναι οι λέξεις – , όρος με τον οποίο θα εννοηθεί οτιδήποτε μπορεί να χρησιμοποιήσει ο νους στη σκέψη με δύο μορφές: Πρώτον, ως παρατήρηση των εξωτερικών αισθητών αντικειμένων, κατά την οποία εντυπώνονται στον νου αντιλήψεις των αισθητών ιδιοτήτων των πραγμάτων, όπως το σχήμα, η υφή, το χρώμα, η οσμή (αισθήματα). Δεύτερον, ως εσωτερική παρατήρηση, ενδοσκοπήση, των λειτουργιών του νου, όπως η σύγκριση ιδεών, η πεποίθηση, η αμφιβολία (αναστοχασμός).

Αν δεχθούμε ότι ο νους μας δεν διαθέτει τίποτε άλλο εκτός από ιδέες, η γνώση της πραγματικότητας δεν είναι παρά η αντίληψη της σύνδεσης, άρα της συμφωνίας ή της διαφωνίας, μεταξύ των ιδεών. Ποια είναι όμως η σχέση των ιδεών με τα πράγματα; Ο Locke θα εισηγηθεί μια θεωρία για την *αντίληψη*, την επονομαζόμενη “πέπλο των ιδεών”: Οι κατ' αίσθησιν ιδέες μεσολαβούν ανάμεσα στον νου και τα πράγματα και λειτουργούν ως σημεία, ίστανται για κάτι άλλο, αναπαριστούν κάτι άλλο εκτός από τον εαυτό τους. Η αναπαράσταση αυτή επιτελείται αιτιακά: Υπάρχουν *δυνάμεις* στα πράγματα, *ποιότητες*, οι οποίες παράγουν ιδέες στον νου.²

Πέραν των αμφισημιών που επιφυλάσσει ο Locke στις χρήσεις του όρου *ιδέα* – ως καταστάσεις του νου, ως ενεργήματα της σκέψης, ως είδωλα ή εικόνες, ως έννοιες, ως ενδιάμεσα στον νου και τα πράγματα, η *αναπαραστατική θεω-*

1. Βλ. J. Locke, (1770), *An Essay Concerning Human Understanding*, P.H. Nidditch (ed.) (1975), Oxford: Clarendon Press, B. I, κεφ. 1.

2. Βλ. V. Chappell, “Locke’s theory of ideas”, στο V. Chappell, (ed.) (1994), *The Cambridge Companion to Locke*, σς. 26-55. Βλ. επίσης, Ν. Αυγελής (2004), *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία*, σς. 337-50, και Ι.Γ. Δελλής, (2002), *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία, Α’ Προλεγόμενα Προβλήματα Γνωσιολογίας*, σς. 225-36.

ρία του για την αντίληψη εμπλέκει την κρίσιμη έννοια των *ποιιοτήτων* (*qualities*) και την προβληματική διάκρισή τους σε πρωτογενείς ποιότητες (έκταση, σχήμα, κίνηση ή ηρεμία, αριθμός, στερεότητα) και δευτερογενείς ποιότητες (χρώμα, ήχος, γεύση, οσμή, υφή). Οι δευτερογενείς ποιότητες είναι δυνάμεις, οι οποίες παράγουν αισθήματα μέσα μας εξαιτίας των πρωτογενών ποιιοτήτων.³

Ο προβληματικός χαρακτήρας της διάκρισης των ποιιοτήτων έγκειται στη χρήση της ασαφούς έννοιας της δύναμης – ορολογία της σωματιδιακής φυσικής της εποχής του –, βάσει της οποίας ο Locke εισηγείται την έμμεση αιτιακή παραγωγή των ιδεών. Εξάλλου η διάκριση ανάμεσα σε πρωτογενείς ποιότητες τις οποίες έχουν τα πράγματα καθαυτά και σε δευτερογενείς ποιότητες οι οποίες αποδίδονται σε αυτά από εμάς δεν είναι επιδεκτή δικαιολόγησης: Οι πρωτογενείς ποιότητες ως αντικείμενα της κατ' αίσθησιν αντίληψης εξαρτώνται από τον νου το ίδιο όπως και οι δευτερογενείς.

Για έναν συνεπή εμπειρισμό, εξίσου δύσκολη είναι η συγκρότηση μιας ικανοποιητικής θεωρίας για την έννοια της *υπόστασης*, ενός από τις τρεις τύπους των *σύνθετων ιδεών* – οι άλλοι δύο είναι οι *τρόποι* και οι *σχέσεις* –, σε συνδυασμό μάλιστα με τη θεωρία της αφαίρεσης, την οποία εισηγείται ο συγγραφέας του *Δοκιμίου*. Η εξήγηση αυτής της δυσκολίας μπορεί να αναζητηθεί στο γεγονός ότι ο Locke επιχειρεί να πραγματευτεί τον νου και τις λειτουργίες του, κατά τις οποίες οι ιδέες θεωρούνται συστατικά της σκέψης, ενώ παράλληλα προϋποθέτει μια κατηγοριοποίηση των ιδεών και μιαν ορισμένη θεώρηση των διεργασιών που αυτές υφίστανται από τον νου. Η θεώρησή των απλών κατ' αίσθησιν ιδεών μάς εφοδιάζει με μια έννοια του “εμπειρικά δεδομένου”, η οποία αξιώνει να αποτελέσει θεμέλιο όλου του γνωστικού οικοδομήματος. Η “αίτητη συνείδησή” μας, όμως, μπορεί να χρησιμοποιηθεί για οτιδήποτε πιστεύουμε, συνδυάζοντας απλές ιδέες της αίσθησης και του αναστοχασμού.

Επομένως, ο εμπειρισμός δεν μπορεί να δείξει πώς οι παραστάσεις μπορούν να προσπορίσουν αξιόπιστη γνώση, εάν δεν διασφαλίσει την υπέρβαση του “πέπλου των ιδεών”.⁴ Η αναπαραστατική θεωρία των ιδεών μπορεί να αποκτήσει νόημα, μόνο αν υποθέσουμε την ύπαρξη της εξωτερικής πραγματικότητας και τις αιτιακές σχέσεις που την διέπουν ως αληθείς παραδοχές. Ο Locke, όμως, αποτυγχάνει να στηρίξει τον εσωτερικά ασταθή συνδυασμό ρεαλισμού και εμπειρισμού: Ο ρεαλισμός υποθέτει την ανεξαρτησία των αντικειμένων της εμπειρίας από την εμπειρία τους, ενώ ο εμπειρισμός ισχυρίζεται τη θεμελιώδη εξάρτηση από την εμπειρία κάθε πεποιθήσης για τα αντικείμενα της εμπειρίας. Το εγχεί-

3. Βλ. Locke, *ό.π.*, Βιβλίο II.

4. Για μια κλασική κριτική στο «πέπλο των ιδεών» του Locke, βλ. J. Bennett (1971), *Locke, Berkeley, Hume*, σσ. 68-70. Βλ. επίσης τη μονογραφία του M. Ayers, M. (1991), *Epistemology and Ontology*, τόμος I.

ρημα της συμφιλίωσης ρεαλισμού και εμπειρισμού, στο πλαίσιο του εμπειριστικού προγράμματος του Locke, δείχνει να είναι αδύνατο και οι σκεπτικιστικές συνέπειες αναπόφευκτες.

II. Ο Berkeley με τα έργα του *Αρχές της Ανθρώπινης Γνώσης* (1710) και *Τρεις Διάλογοι ανάμεσα στον Ύλα και τον Φιλόνο* (1713)⁵ θα επιχειρήσει να απαντήσει στον σκεπτικισμό αλλά και τον αθεϊσμό, υπερασπιζόμενος τον κοινό νου και τη φυσική θεολογία – τη μελέτη της θεότητας ανεξάρτητα από την αποκάλυψη και το δόγμα. Θα αποδώει τις ρίζες του σκεπτικισμού στην αγεφύρωση απόσταση την οποία η «θεωρία των ιδεών» δημιούργησε ανάμεσα στην εμπειρία και τον κόσμο, συνεπαγόμενη την παράδοξη διπλή ύπαρξη των κατ' αίσθησιν αντικειμένων: Η μία διανοητή, δηλαδή στον νου, η άλλη πραγματική, δηλαδή χωρίς τον νου. Το πρόβλημα στο οποίο πρέπει να δοθεί λύση είναι το εξής: Αν είμαστε εξοικειωμένοι απλώς και μόνον με τις αντιλήψεις μας, και δεν έχουμε πρόσβαση στα πράγματα τα οποία υποτίθεται ότι υπάρχουν πέραν από εμάς, τότε πώς μπορούμε να αποκτήσουμε τη γνώση τους ή πώς δικαιολογούμαστε να ισχυρισθούμε την ύπαρξη τους; Η έννοια της ύλης ως τεχνικός φιλοσοφικός όρος είναι προβληματικός, θα ισχυρισθεί ο Berkeley: Εάν πρόκειται να είμαστε συνεπείς με τις εμπειριστικές αρχές μας, δεν μπορούμε να δεχθούμε μια τέτοια έννοια για κάτι το οποίο εξ ορισμού δεν είναι εμπειρικά ανιχνεύσιμο, εφόσον είναι κρυμμένο πίσω από τις αντιληπτές ποιότητες των πραγμάτων. Εφόσον δεν μπορούμε να ορίσουμε με συνέπεια την έννοια της ύλης, θα πρέπει να κατανοήσουμε την έννοια της εμπειρίας και της γνώσης με άλλους όρους.⁶

Ο Berkeley θα εισηγηθεί τη *Νέα Αρχή*, *esse est percipi*, εξαιτίας της οποίας η φιλοσοφία του θα χαρακτηριστεί ως *υποκειμενική ιδεοκρατία*. Όλες οι ιδέες υπάρχουν μέσα στον νου ο οποίος τις αντιλαμβάνεται. Εάν τα πράγματα δεν είναι παρά συλλογές από ποιότητες, και οι ποιότητες είναι αισθητές ιδέες, και οι αισθητές ιδέες υπάρχουν μόνο μέσα στον νου, τότε αυτό που κάνει ένα πράγμα να υπάρχει είναι το να είναι αντιληπτό. Επομένως, τα πράγματα είναι αντιληπτικά αντικείμενα. Σύμφωνα με τον Berkeley, η κοινή θεώρηση για την ανεξάρτητη από τον νου ύπαρξη των πραγμάτων είναι καρπός λανθασμένης αφαίρεσης. Η έννοια της απόλυτης ύπαρξης χωρίς τον νου είναι αντιφατική.

5. G. Berkeley, *Philosophical Works*, M.R. Ayers (ed.) (1975), London: Everyman's Library. Για την ελληνική μετάφραση, G. Berkeley (1710), *Πραγματεία πάνω στις Αρχές της Ανθρώπινης Γνώσης* (χχ), Εισαγωγή-Μετάφραση Δ.Ν. Σφενδόνη, Θεσσαλονίκη: Κωνσταντινίδη και G. Berkeley (1713), *Τρεις Διάλογοι μεταξύ Ύλα και Φιλόνο* (1993), Μετάφραση Σ. Δημόπουλος, Θεσσαλονίκη: Βάνιας.

6. Βλ. Σ. Δημόπουλος, Σ. (1988), *Η έννοια του πραγματικού στη φιλοσοφία του Berkeley*, σς. 81-120 και τη συλλογή κειμένων C.D. Martin and D.M. Armstrong (ed.), *Locke and Berkeley, A Collection of Critical Essays*, σς. 255-408.

Όμως η σχέση ανάμεσα στον νου και τις ιδέες, όπως συλλαμβάνεται από τον Berkeley, δείχνει να είναι προβληματική. Η ονομαζόμενη *αρχή της διάκρισης*, ότι ο νους και οι ιδέες είναι διακριτά, δημιουργεί αντίφαση όταν συσχετισθεί με την *αρχή της ταυτότητας*: οι ιδέες δεν είναι διακριτές από την αντίληψή τους. Επιπλέον, η σχέση της αρχής της διάκρισης με την *αρχή της εμμένειας*: οι ιδέες υπάρχουν μόνο μέσα στον νου, χρειάζεται εξήγηση. Η συνέπεια ίσως μπορεί να αποκατασταθεί με βάση την παραδοχή, ότι υπάρχει ένας άπειρος νους οποίος αντιλαμβάνεται κάθε τι και πάντα. Ο Berkeley θα επιστρατεύσει την παραδοχή αυτή και θα τη συνδέσει με το επιχείρημα του για την ύπαρξη του θεού.

III. Τρεις δεκαετίες αργότερα, ο Hume, διαπιστώνοντας τις προβληματικές συνέπειες της «θεωρίας των ιδεών» του Locke, αλλά και τα παράδοξα της αϋλοκρατίας του Berkeley, μεταστρέφει το περιεχόμενο της μεταφυσικής από αναζήτηση των αρχών του όντος σε έρευνα του υποκειμένου το οποίο γνωρίζει το ον. Η σαφής αντιμεταφυσική στάση την οποία υιοθετεί και η σκεπτικιστική κριτική την οποία εξαπολύει εναντίον των εννοιών υλική και πνευματική υπόσταση, ωστόσο, ερμηνεύονται από τους συγχρόνους του ως ακραίος αγνωστικισμός και αθεϊσμός.⁷

Στην πραγματικότητα, ο Hume ενδιαφέρεται κυρίως να ερευνήσει τα ζητήματα της ανθρώπινης πράξης. Προκειμένου να απαντήσει στο ηθικό ερώτημα, πώς οφείλουμε να πράττουμε, επιδίδεται στην αναζήτηση των θεμελίων της ηθικής διά της έρευνας του τρόπου με τον οποίον αποκτούμε τη γνώση των ηθικών κρίσεων. Διερωτώμενος αν αυτή προέρχεται από τον *Λόγο* ή από ένα είδος *ηθικής αίσθησης* η οποία πηγάζει από την ανθρώπινη φύση, επιλέγει τη δεύτερη πηγή η οποία υπαγορεύει την αναγκαιότητα οικοδόμησης της *Επιστήμης του Ανθρώπου*, την οποία και εισηγείται με την *Πραγματεία για την Ανθρώπινη Φύση* (1739-40).⁸

Εναρκτήριο σημείο του γνωσιολογικού εγχειρήματος του Hume είναι η *Λογική*, νοούμενη ως εξέταση των περιεχομένων και των διεργασιών της νόησης. Με τη διάκριση των *αντιλήψεων* σε *εντυπώσεις* και *ιδέες*, ο Hume αποσαφηνίζει τις σημασίες του όρου *ιδέα*, οι οποίες υπάρχουν στα κείμενα του Locke, και εισάγει την εμπειριστική αρχή: Όλες οι απλές ιδέες όταν εμφανίζονται για πρώτη φορά προέρχονται από απλές εντυπώσεις στις οποίες αντιστοιχούν και τις οποίες ανα-

7. Βλ. Μ. Πουρνάρη (1994), *David Hume: Η Κριτική της Αιτιότητας ως Απόπειρα Θεμελίωσης μιας 'Άληθους' Μεταφυσικής*, Διδακτορική Διατριβή, Ιωάννινα, σς.12-23.

8. Hume, D. (1739-40), *A Treatise of Human Nature: Being an Attempt to introduce the experimental Method of Reasoning into Moral Subjects*, L. A. Selby-Bigge και P. H. Nidditch (1958), Oxford: Oxford Clarendon Press. Για επιλεγμένη βιβλιογραφία βλ. την ελληνική έκδοση του πρώτου βιβλίου, Ντ. Χιουμ, *Πραγματεία για την Ανθρώπινη Φύση, Για τη Νόηση* (2005), Εισαγωγή- Μετάφραση Μ. Πουρνάρη, Αθήνα: Πατάκης, σς. 13-66 και 512-16.

παριστούν ακριβώς. Η έννοια των υποστάσεων δεν περνούν επιτυχώς από τον έλεγχο αυτής της αρχής και απορρίπτονται ως στερούμενες νοήματος.

Ερευνώντας τις διεργασίες του νου με “πειραματική μέθοδο” — έχει ονομασθεί φυσιοκρατική πραγματέυση —, ο Hume υποστηρίζει ότι η νόηση διέπεται από την αρχή *του συνειρμού των ιδεών*, την οποία εμπνέεται από τη νευτώνια φυσική και την αρχή της βαρύτητας που ισχύει στον φυσικό κόσμο. Η αρχή του συνειρμού οφείλεται στη *φαντασία*, όταν αυτή δεν ασκείται αυθαίρετα πάνω στα αντικείμενα του ανθρώπινου λόγου, τα οποία είναι οι επτά φιλοσοφικές σχέσεις. Αυτές είναι δύο κατηγοριών: Πρώτον, οι αναφερόμενες στις σχέσεις τις οποίες οι ιδέες έχουν μόνο μεταξύ τους και δεύτερον, οι εξαρτώμενες σχέσεις από τα γεγονότα της πραγματικότητας. Με τη βοήθεια του συνειρμού των ιδεών ο Σκώτος φιλόσοφος θα επιχειρήσει να εξηγήσει τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνουμε πεποιθήσεις, τη σημασία και τα όρια του ανθρώπινου λόγου, τη φύση της γνώσης μας.

Θα διακρίνει τη γνώση σε *εποπτική* ή *αποδεικτική* αφενός, και σε *πιθανή* γνώση αφετέρου, και θα εξετάσει την *αιτιακή σχέση*, τη μόνη, κατά την άποψή του, η οποία μας βοηθά να υπερβούμε τις εντυπώσεις της κατ’ αίσθησιν αντιλήψεως. Με το σκεπτικιστικό του επιχείρημα θα επιφέρει ένα, χωρίς προηγούμενο στην ιστορία της φιλοσοφίας, χτύπημα στη μεταφυσική έννοια της αιτιότητας. Θα δείξει ότι η γνώση της *αιτιακής σχέσης* δεν προκύπτει με βεβαιότητα διά του νοησιοκρατικώς εννοούμενου λόγου, διότι είναι γνώση που έχει τη βάση της στην παρατήρηση και την εμπειρία των σταθερών συζεύξεων αιτιών και αποτελεσμάτων. Είναι γνώση πιθανότητας. Η τελευταία λέξη του όμως δεν θα είναι σκεπτικιστική. Εφόσον η ιδέα της *αναγκαίας σύνδεσης αιτίας και αποτελέσματος* — η αναγκαιότητα είναι πιο σημαντικό χαρακτηριστικό από αυτό της παρατηρήσιμης κανονικής χωροχρονικής ακολουθίας — δεν μπορεί να ανιχνευτεί ως ποιότητα των πραγμάτων, ο Hume θα στραφεί διά άλλης οδού στη θετική αναζήτηση της αιτιακής αναγκαιότητας. Ο εναλλακτικός δρόμος τον οποίο θα επιλέξει είναι η φυσιοκρατική, ψυχολογική έρευνα του τρόπου με τον οποίο επιτελούμε επαγωγικές συναγωγές μεταβαίνοντας από μια παρούσα εντύπωση (αιτία) στη συσχετιζόμενη ιδέα της (αποτελέσμα). Όμως η σύνδεση αυτή, η οποία γίνεται εσωτερικά αισθητή στον νου ως *εντύπωση αναστοχασμού*, με τη βοήθεια της *φαντασίας*, της *έξης* και του *έθους*, παραμένει δεσμευμένη στην εμπειριστική αρχή ως υποκειμενική αναγκαιότητα.

Το εγχείρημα του εμπειρισμού, μαζί με τις ασάφειες που μπορεί να επισημάνει κανείς σε αυτό, χαρακτηρίζεται οριακό και δυσερμήνευτο. Μολονότι αποτυγχάνει να επιτύχει τους στόχους του, οι επανερμηνείες τις οποίες συνεχίζει να επιδέχεται αποτελούν ένδειξη της γονιμότητάς του και συμβάλλουν στην αναδιατύπωση ερωτημάτων που εξακολουθούν να κινούν το ενδιαφέρον.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αυγελής, Ν. (2004), *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία*, Θεσσαλονίκη.
- Ayers, M. (1991), *Epistemology and Ontology*, London: Routledge.
- Bennett, J., (1971), *Locke, Berkeley, Hume, Central Themes*, Oxford: Oxford Clarendon Press.
- Berkeley, G., *Philosophical Works*, M.R. Ayers (ed.) (1975), London: Everyman's Library.
- Berkeley, G. (1710), *Πραγματεία πάνω στις Αρχές της Ανθρώπινης Γνώσης* (χχ) Εισαγωγή-Μετάφραση Δ.Ν. Σφενδόνη, Θεσσαλονίκη: Κωνσταντινίδη.
- Berkeley, G. (1713), *Τρεις Διάλογοι μεταξύ Ύλα και Φιλόνου* (1993), Μετάφραση Σ. Δημόπουλος, Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Berkeley, G. (1709), *Δοκίμιο για μια νέα θεωρία της όρασης* (2004), Εισαγωγή-Μετάφραση Β. Κρουσάλης, Αθήνα: Κασιανιώτης.
- Chappel, V. (ed.) (1994), *The Cambridge Companion to Locke*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Δελλής, Ι.Γ. (2002), *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία, Α΄ Προλεγόμενα Προβλήματα Γνωσιολογίας*, Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Δημόπουλος, Σ. (1988), *Η έννοια του πραγματικού στη φιλοσοφία του Berkeley*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη.
- Hume, D. (1739-40), *A Treatise of Human Nature: Being an Attempt to introduce the experimental Method of Reasoning into Moral Subjects*, L. A. Selby-Bigge και P. H. Nidditch (1958), Oxford: Oxford Clarendon Press. Ελληνική έκδοση, *Πραγματεία για την Ανθρώπινη Φύση, Για τη Νόηση* (2005), Εισαγωγή-Μετάφραση Μ. Πουρνάρη, Αθήνα: Πατάκης.
- Hume D. (1748, 1751), *Enquires Concerning Human Understanding and Concerning the Principles of Morals*, L. A. Selby-Bigge και P. H. Nidditch (eds.) (1975), Oxford: Oxford University Press.
- Καραφύλλης, Γρ. (1995), *Γνωσιολογικά και Ηθικά Ζητήματα στη Φιλοσοφία της Παιδείας*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Locke, J. (1770), *An Essay Concerning Human Understanding*, P.H. Nidditch (ed.) (1975), Oxford: Clarendon Press.
- Martin, C.B. and D.M. Armstrong (ed.), *Locke and Berkeley, A Collection of Critical Essays*, London: Macmillan.
- Πουρνάρη, Μ. (1994), *David Hume: Η Κριτική της Αιτιότητας ως Απόπειρα Θεμελίωσης μιας Άληθους' Μεταφυσικής*, Διδακτορική Διατριβή, Ιωάννινα.
- Woolhouse, R.S. (1988), *The Empiricists*, Oxford: Oxford University Press. Ελληνική έκδοση (2003), *Φιλοσοφία της Επιστήμης, Β΄: Οι εμπειριστές*, μετάφραση Σ. Τσούρη, επιμέλεια Α. Χρύσης, Αθήνα: Πολύτροπον.